

DET SERIALISEREDE INDIVID OG DET MASSEPSYKOLOGISKE KIP

Benny Karpatschhof

En voksende social og etnisk uro i vor ellers så fredelige verdensdel har tvunget os til igen at sætte focus på dunkle og ofte uhyggelige massepsykologiske fænomener. I denne artiklen tilstræbes der ud fra virksomhedsteorien en begrebsafklaring og en modelopstilling, som konfronteres med to historiske cases, nemlig for det første reaktionerne på Pestens indtog i 1300-hundredetallet og for det andet jødernes måde at forholde sig til Holocaust.

Det massepsykologiske fænomen

For tiden hærges vores gennem årtier forholdsvis fredelige verdensdel af etniske konflikter, der i det forhenværende Jugoslavien har fået et omfang, som vi skal tilbage til 2. verdenskrig for at finde magen til.

Nu har vi ellers så længe kunne definere den Vesteuropæiske stabilitet og fredelighed som den sande humane tilstand, og så resten af verden og verdenshistorien som præ-humane forstadier. Men måske er der blot tale om en opvågning til realitetens verden efter årtiers undtagelsesvis idyl.

I alt fald har der været en stærk tendens i psykologien og samfundsvidenskaben til at vende det blinde øje mod en hel masse former for menneskelig adfærd, som det sandt og sige også er mest behageligt at ignorere¹.

Der er imidlertid tale om en fortrængning i den forstand, at det ikke kun drejer sig om de netop anførte voldshandlinger etniske grupper imellem. Også de mere opløftende historiske massebegivenheder, fx. dem vi her hjemme kalder for folkelige bevægelser, er omfattet af det jeg her skal tale om.

Det fænomen, som denne artikel skal behandle, har jeg kaldt det massepsykologiske kip. Nu vil det være den afgørende hensigt med artiklen at komme frem til en begrebsmæssig bestemmelse, så jeg vil bede læseren om at vise tålmodighed her i starten, hvor vi må klare os uden nogen vandtæt definition og må nøjes med et foreløbigt signalement.

Ved et massepsykologisk fænomen forstår jeg det socialpsykologiske fænomen, at en serie af individuelle psykologiske reaktioner optræder samtidigt (eller i alt fald inden for samme afgrænsede tidsinterval), således at de samlet får en samfunds-mæssig betydning. Et aktuelt eksempel på

et massepsykologisk fænomen er begejstringen efter Europamesterskaberne i fodbold denne sommer.

Jeg iler med at forklare den begrebsmæssigt forvirrede læser, at jeg har udvidet anvendelsen af termen massepsykologi fra kun at omfatte såkaldte storgruppe-fænomener til også at dække hvad jeg vil kalde serialiserede socialpsykologiske fænomener. Et massepsykologisk fænomen kan indtræde på to forskellige måder:

- a. totaliseret eller kollektivt, dvs. sådan at individerne er simultant til stede på samme sted og i direkte fysisk kontakt med hinanden (storgruppe-psykologi).
- b. serielt eller distribueret, dvs. at individerne reagerer mere eller mindre serialiseret, de er underkastet samme betingelser og reagerer på samme måde, men de er helt eller delvis isoleret i forhold til hinanden (den serialiserede massepsykologi) .

Ved et massepsykologisk kip forstår jeg nu et socialpsykologisk fænomen, karakteriseret ved en ukoordineret eller selvkoordinerende serie af individuelle personlighedsforandringer, hvis resultat er samfundsmæssig forandring, *et kulturelt kip*. Et hjemligt eksempel på et massepsykologisk kip er ungdomsoprøret i 60'erne og begyndelsen af 70'erne.

Et massepsykologisk *fænomen* er ikke kvalificeret som et massepsykologisk kip, hvis der blot er tale om en isoleret begivenhed, der ikke har permanent personligheds-mæssig og kulturel betydning. For at et massepsykologisk fænomen kan være et kip må det altså være andet og mere end en kortvarig begivenhed eller tilstand, det skal producere såvel personlighedsforandringer hos individerne og kulturel forandring i det samfund som det tilhører. Et massepsykologisk kip behøver ikke at foregå totaliseret, dvs. i storgruppeform, da et samfund gemenligen er for omfattende en størrelse til at kunne foreligge samlet på ét sted, vil det tværtimod almindeligvis foregå mere eller mindre serialiseret.

Den massepsykologiske hypostasering

Det teoriehistoriske faderskab til begrebet massepsykologi har en temmelig dubiøs indehaver, den reaktionære sagfører og forfatter le Bon, som med afsky havde set arbejderbevægelsens demonstrationer og Pariserkommunens herredømme, og som omkring århundredeskiftet bidrog til at stigmatisere sådan samfundsmæssig uorden ved at beskrive, hvad han kaldte *massens psykologi*, fr. *psychologie des Foule*.

Jeg følger (i min egen oversættelse), le Bon's malende beskrivelse af denne masse og dens såkaldt *psykologiske habitus*:

Den mest iøjnefaldende ejendommelighed ved en psykologisk masse er følgende:

Uanset hvordan de individer er som den består, uanset hvor ens eller forskellige de er i livsstil, beskæftigelse, karakter eller intelligens, så vil det faktum, at de er omdannet til en masse, sætte denne i besiddelse af en slags kollektiv sjæl, som får den til at føle, tænke, handle på en måde, der er helt forskellig fra den måde, hver enkelt ville føle, tænke og handle, hvis han var i en tilstand af isolation.²

Le Bon tager nu det teoretiske skridt, at indføre et forklaringsbegreb som i en håndvending redegør for det massepsykologiens fænomen, dette begreb er *massens kollektive sjæl*:

I den kollektive sjæl bliver individernes intellektuelle evner og dermed deres individualitet udslettet. Heterogeniteten absorberes i homogeniteten, og de ubevidste kvaliteter er dominerende³.

Der er her tale om hele to teoretiske grovheder. For det første er forklaringsbegrebet cirkulært i en udstrækning, som tåler sammenligning med den *vis dormitiva*, soveevnen hvormed doktoren i Moliere's »Den indbildt syge« er i stand til at forklare fænomenet søvn. Og for det andet er der øjensynligt tale om en psykologisme, som ligner en kategori-fejl. Le Bon hypotaserer fænomenet til at være udslag af en særlig entitet, massesjælen, som er ejendommelig derved, at den tilhører en samfundsmæssig genstand, nemlig massen, men har kvaliteter og adfærd, som er individualpsykologiske.

Lad os derfor efter denne teorihistoriske hæslige start på et sandt og side ofte hæsligt fænomen vende os til en samfundstænk, som snarere hælder til det sociologistiske.

Durkheim's anomi-begreb

Durkheim har en passant indført et meget væsentlig begreb, som han kalder *anomi*. Det er i sin analyse af selvmordet som sociologisk fænomen, at han ser på de tilstande af social opløsning, hvor en særlig type selvmord, efter hans opfattelse var udbredt:

Menneskets karakteristiske privilegium er, at de bånd det accepterer, ikke er fysiske, men moralske, dvs. sociale. Det beherskes ikke af de materielle omgivelser, som mennesket brutalt er underlagt, men af en *conscience* (bevidsthed, samvittighed), som er dets egen overlegen, og det føler selv denne overlegenhed.

Men når samfundet bliver forstyrret af pinefulde kriser eller af godartede, men voldsomme forandringer, er det for en periode ude af stand til at udøve sin indflydelse, og derfor kommer den voldsomme stigning i selvmordskurven, som vi tidligere har påpeget⁴.

Durkheim opererer således med to samfundsmæssige tilstande. En normal tilstand karakteriseret ved det, han kalder solidaritet, dvs. en frivillig underkastelse under, hvad han med et noget uigennemsigtigt begreb kalder for

conscience collective, og en opløsningstilstand, en anomi, hvor denne samfundsmoral forsvinder. Jeg skal senere forsøge at foretage en begrebsmæssig rekonstruktion af denne teori.

Hvis vi foreløbig sammenligner med Le Bon, ser vi en vending således, at hvor den første betragter individualisme som det normale og positive og det kollektive som det abnorme og negative, der er det faktisk omvendt hos Durkheim.

Endelig skal jeg bruge nogle begreber hos Sartre.

Serialisering og totalisering hos Sartre

I Sartres *Kritik af den dialektiske fornuft* (Sartre 1960), opererer han med to sociale tilstande. For det første definerer han en serie som et socialt felt, hvori et antal mennesker foretager sig en række parallelle handlinger, uden at have et fælles mål og uden egentligt at samarbejde med hinanden. Deres aktivitet er således simultan og identisk, men også separeret og individualiseret. Udgangseksemplet hos Sartre er den kø af parisere, som venter på en bus⁵.

Heroverfor kan der ske en dannelse af den særlige *totalitet*, som Sartre kalder en *gruppe*, og som altså er et kollektiv, der har et fælles mål, og hvor individerne koordinerer deres handlinger i et samarbejde. Det eksempel som Sartre behandler detaljeret, er dannelsen af gruppen af mennesker, der stormede Bastillien på den dag, som logisk nok er kommet til at hedde Bastilliedagen.

Sartre kalder dannelsen af en gruppe for en *totalisering*, og omvendt betegner han overgangen fra en gruppe til en serie for en *de-totalisering*. Jeg vil her i stedet anvende begrebet *serialisering*.

I Sartres revolutionære, for ikke at sige revolutionsromantiske, filosofi er der på den ene side en skarp modstilling i forhold til Le Bon's dæmonisering af den politiserede masse, på den anden side er der også en afstandtagen i forhold til Durkheim's konservativt farvede dyrkelse af den vanemæssige accept af samfundsmoralen.

Et grundlæggende træk ved Sartre's samfundstænkning er de cykliske bevægelser fra serie til gruppe og tilbage til en ny serie, når gruppen *stivner*.

Serien er den samfundsmæssige normalt tilstand, hvor mennesker lever i hvad han kalder et *praksis-trægt* felt, der nok koordinerer deres individuelle handlinger, men hvor der ikke er tale om sand Kooperation. I den revolutionære situation opstår så *gruppen*, som en samordnet protest mod seriens fælles undertrykkende og måske ligefrem livstruende eksistensbetingelse. Men efter nogen tid vil gruppens revolutionære gejst og fællesskabsfølelse blive indkapslet af det praksistræge felt, som selve den menneskelige aktivitet producerer. Og når fællesskabet degenerer til retorik (og måske til et ideologisk undertrykkelsesapparat i fællesskabets navn) så

er der faktisk ikke tale om en gruppe længere, men om den »stivnede gruppe«, som faktisk er ny serie.

Og herefter kan kredsløbet begynde forfra, idet den ny serie på et eller andet tidspunkt vil provokere til en ny revolutionær begivenhed, hvor serien bliver til en gruppe. I og med, at der dog ikke er tale om den samme serie før og efter revolutionen, kan man med Sartre håbe på eller anden form for historisk udvikling i retning af stigende frihed.

Sartres samfundsfilosofi er så grov og idealiseret, at den ikke uden videre kan afprøves empirisk. Både hans serie- og hans gruppe-begreb dækker organisationsteoretisk over overordentligt heterogene størrelser.

Jeg vil imidlertid i det afsluttende teoretiske afsnit være inspireret af på den ene side Durkheims anomi- og af Sartres' serie- og totaliserings-begreb.

For faktisk må massepsykologien beskæftige sig med to slags massepsykologiske tilstande og to slags massepsykologiske overgange. Nemlig såvel den serialiserede massepsykologiske tilstand som den totaliserede massepsykologiske tilstand. Og såvel overgangen fra totalitet til serie og overgangen fra serie til totalitet.

Jeg vil som empirisk materiale tage to forholdsvis velbeskrevne historiske cases, hvor det især er de første dele af disse dialektiske relationer, jeg vil belyse, altså *serialisering* og *serialitet*.

Herefter vil jeg gå over til en samlet teoretisk fremstilling baseret på min egen udgave af virksomhedsteorien.

Den første historiske case vi skal se på, er Pesten og den anden er Holocaust. Det skal imidlertid understreges, at jeg betragter serialisering både som en forbigående anomitilstand og som en forudsætning for en afgørende samfundsforandring, dvs. et historisk særdeles udbredt og betydningsfuldt fænomen. Således kan vi også finde serialiseringsstræk i forbindelse med fx. overgangen fra Antikkens bronzealder- til jernalderkulturen, de såkaldte *Sorte århundreder*⁶, overgangen fra Romerrige til Middelalderens feudale orden⁷ og tilstanden i proletariatet før Arbejderbevægelsens dannelse⁸.

Case 1. Pesten

Pesten ramte Europa i anden halvdel af det 14'ende århundrede og var således den endelige overgang fra den glansfulde højmiddelalder i århundrede før, som vi idag kender fra de himmelstræbende arkitektoniske og filosofiske monumenter, der blev rejst. Nemlig dels katedralerne og dels Skolastikkens imponerende tankebygning med Thomas af Aquina som hovedarkitekt. Samtidens beretninger fra Pestens tid bevidner en dyb krise, der indebar såvel en social som en psykologisk opløsning. Faktisk var det selve den samfundsmæssige struktur, der var i en tilstand af disintegration.

Decameron, som jo er et af de mest karakteristiske værker i overgangs-

perioden fra denne opløsningsperiode til før-renaissancen i Firenze, udspiller sig netop under Pesten, idet rammefortællingen er, at en række unge mennesker af de bedre klasser, er søgt uden for byen, hvor Pesten hærger, til Toscana's landlige herligheder, hvor de underholder sig med mere eller mindre frivole fortællinger. I indledningen giver Boccaccio en fyndig skildring af opløsningen af de sociale bånd.

Det ene menneske undgik det andet, familiemedlemmer holdt sig hver for sig, bror blev svigtet af bror, ofte mand af kone, og - hvad mere er, og hvad der er svært at tro på, fædre og mødre så man forlade deres børn, uden nogen til at tage sig af dem, uden opsyn, som om de var fremmede⁹.

I Tuchman's skildring af 13-hundred-tallet er der evidens for, at også produktionen af de samfundsmæssige fornødenheder blev mere eller mindre suspenderet:

Mænd og kvinder vandrede omkring som gale, idet de lod deres kvæg strejfe frit omkring, for ingen havde nogen tilbøjelighed til at beskæftige sig med fremtiden¹⁰.

Vi har i de foregående eksempler set på anomien, på serialiseringen, men faktisk var der også eksempler på det modsatte på en spontan serialisering.

Organiserede grupper på 200 til 300 og undertiden flere marcherede fra by til by nøglen til livet, idet de blev ved med at prygle sig selv med læderpiske, der havde jernsøm i spidserne, indtil de blødte.

De måtte ikke bade, barbere sig, skifte tøj, sove i senge, tale eller have samleje uden (flagellant-)mesterens tilladelse. Denne blev øjensynligt ikke altid holdt tilbage, da flagellanterne ofte blev anklaget for orgier, hvor piskningen blev kombineret med sex¹¹.

I begyndelsen blev flagellantbevægelsen sanktioneret af Kirken, der ligefrem så den som udtryk for en anbefalesværdig syndsbevidsthed og anger, men efterhånden udviklede selvplageriet samfundsomstyrtende tendenser, som vakte mishag hos besiddende klasser:

Bevægelsen var i sit væsen antiklerikal, for ved at udfordre præsteskabet, påtog flagellanterne sig selv rollen som formidlere mellem Gud og Menneskeheden.[...]

Efterhånden som bevægelsens arrogance voksede, blev den åben i sin antagonisme over for Kirken. Mestrene påtog sig retten til skrifte, til at give syndsforladelse eller til at påbyde bod, hvilket ikke blot berøvede præsten hans betaling for de kirkelige handlinger, men også udfordrede den kirkelige autoritet i dens kerne. Præster, som gik imod dem, blev stenede, og befolkningen var tilbøjelige til at slutte sig til denne stening. Modstandere blev fordømt som skorpioner og Anti-Krist. I nogle tilfælde var flagellanterne organiseret af frafaldne præster eller af fanatiske dissidenter, og de tog kirkerne i besiddelse, nedbrød de kirkelige handlinger, håned nadveren, plyndrede alterne, og påstod at de havde magt til at forjage onde ånder og til at opvække de døde. Bevægelsen som var begyndt som et forsøg på gennem selvpåførte pinsler at frelse verden fra ødelæggelse, blev inficeret af magtbegær og sigtede på at overtage Kirken.

De begyndte at blive frygtet som en kilde til revolutionær gæring og som en trussel mod den besiddende klasse, den læge såvel som den kirkelige¹².

Vi ser her, at den serialiserede og depressive tilstand, som var den første reaktion på Pesten, med flaggelantbevægelsen blev afløst af nok så aktive tendenser kombineret med en spontan totalisering, som i alt fald havde en *samfundsomstyrtende* tendens, omend den ikke var i stand til at realisere sit program. Faktisk blev raseriet mange steder vendt mod en ufarlig syndebuk, idet jøderne fik skylden for at fremkalde Pesten ved at forgifte brønderne. Og iøvrigt var den sociale protest hos flagellanterne præmatur og fik først gennemslagskraft godt hundrede år senere med den protestantiske bevægelse, der nok så effektivt gik til angreb på Kirken, og som dermed indvarslede Borgerskabets æra.

Selv om vi således ikke i første omgang har et konstruktivt eksempel på et massepsykologisk kip, kan vi dog se Pesten som en medvirkende faktor ved den første forudsætning for overgangen fra den feudale til den kapitalistiske samfundsorden.

Hvis vi med Anderson¹³ ser Pesten som udtryk for en strukturel krisetilstand i senmiddelalderen efter en voldsom expansion i de foregående århundreder¹⁴, så var denne epidemi samtidig et bidrag til opløsningen af de stivnede samfundsmæssige strukturer, som karakteriserede den feudale orden. Den logiske, men stive logik, som dels produktionsrelationen med feudaltherre og fæstbonde, dels den hierarkiske loyalitetsbånd, der ligger i begrebet *feudal*, og dels den katolske autoritære ideologi, blev i vid udstrækning opløst af Pesten. Produktionsrelationen blev ramt af den mangel på arbejdskraft, som indebar at herremandens magt over fæstebonden blev alvorligt svækket. De hierarkiske loyalitetsbånd blev lige som enhver anden form for social loyalitet nedbrudt, og kirkens autoritet var, som vi lige har set, ligeledes alvorligt anfægtet.

Når Renaissance's blomstrende bystater kunne foretage en slags prøve-kørsel af borgerlig manufaktur, så var det således bl.a. takket være det historiske opløsningsmiddel, som formentlig i 1347 kom til Europa via Venedig i skikkelse af nogle pestbaciller inde i lopperne på nogle rotter, der havde taget ophold på et skib fra Orienten.

Case 2. Holocaust

I en tidligere artikel (Karpatschof 1991) har jeg analyseret forudsætningerne for, at der som følge af nazismens forfølgelse sker et dramatiske kip i det jødiske folks holdning til aggression. I denne artikel karakteriseres perioden i jødernes historie fra Korstogene til Holocaust ved tre sæt af overlevelsesstrategier, ordnet efter stigende radikalitet.

Disse strategier er:

1. isolation
2. flugt
3. messias-kult

Den første strategi er den basale. Det er det stilfærdige og ydmyge liv i den fysiske eller kulturelle ghetto, hvor den, der lever ubemærket, lever godt. Vel at mærke, så længe man lever ubemærket. Imidlertid har problemet indtil for ganske nylig i Mellem- og Østeuropa været, at det kun var i relativt korte perioder, at isolationen sikrede ubemærkethed. Faktisk var isolationen jo også en noget molboagtig måde at gøre sig bemærket på.

Når isolationen ikke var i stand til at forhindre forfølgelser, måtte derfor den næste strategi tages i brug, flugten. Når den vandrende jøde blev et symbol for jødedommen i exil, var det ikke fordi jøderne i sig selv er et vandre-folk, sådan som sigøjnerne. Tværtimod er flugten en højst uvelkommen, udefra påtvungen overlevelsesstrategi.

Som bekendt har heller ikke flugtens mere radikale strategi i alle tilfælde kunnet forhindre masseudryddelse. Når der ikke længere var noget sted at flygte hen, og når jøderne stod over for en reel trussel om folkedrab, var der i virkeligheden ikke længere nogen rationel overlevelsesstrategi til rådighed. Derimod nok, hvad der med et psykologisk modeord hedder en copingstrategi¹⁵, nemlig messiasforventning. Faktisk er der her tale om et decideret massepsykologisk fænomen med specifikke forudsætninger i den jødiske kultur. I Middeltalderen var Kabbalisten en sådan messiansk bølge, og under 1600'tallets massive kossakudryddelser, hvor hen ved en tredjedel af alle verdens jøder blev udryddet, var Sabbatai Zwi en selvudnævnt messiasaspirant, hvis katastrofale forrædderi kun var i stand til at udskyde den næste messiasbølge et par generationer.

I nyere tid kan 3 sekulære massebevægelser ses som nye udgaver af den messianske strategi, nemlig oplysningsbevægelsen og socialismen, som bryder med isolationsstrategien og som tenderer mod og ikke assimilation, så dog mod integration i den kristne majoritet, og endelig zionismen, som er en besynderlig blanding af ideologisk assimilation (til den europæiske nationalisme) og isolation på det højeste politiske niveau (i bestræbelser på at skabe en super-ghetto for alle jøder på én gang).

Men vi skal her i første omgang se på den første del af det førnævnte massepsykologiske kip i forbindelse med holocaust, nemlig den serialisering, som KZ-fangerne blev underkastet.

Min empiriske kilde er Elie Wiesel, der er en af de forholdsvis få relevante øjenvidner, som har overlevet og som har givet en efter alt at dømme nøgtern beretning om sine oplevelser fra han som en stor dreng i 1944 blev deporteret med sin familie fra en lille ungarsk by. Wiesel var sammen med sin far, mens moderen og en søster blev sendt til kvindeafdelingen (og i øvrigt gasset)¹⁶.

I den første episode fra denne bog er faderens kræfter ved at slippe op, og han bliver straffet af Kapo'en Idek:

Ideks nerver var på højkant. Han kunne dårligt beherske sig. Pludselig brød hans raseri løs. Det var min fader, der blev offer for det.

»Elendige gamle drivert!« gav han sig til at brøle. »Kalder du det at arbejde?«

Og han gav sig til at slå med en jernstang. Min fader krummede sig først under slagene, så knækkede han sammen som et vissent træ, der rammes af lynet, og sank omkuld.

Jeg havde været vidne til hele denne scene uden at reagere. Jeg sagde intet. Jeg tænkte mest på at slippe væk for at undgå at blive slået. Endnu værre: hvis jeg følte vrede i dette øjeblik, var det ikke mod kapoen men mod min fader. Jeg var gal på ham, fordi han ikke havde været i stand til at afværge Ideks anfald. Sådan var jeg blevet af livet i koncentrationslejren...¹⁷

Vi ser her hvordan Elie's tilpasning til KZ-lejren indebærer en begyndende nedbrydning af såvel hans følelser over for faderen (hans emotionssystem) og hans moral-begreber (værdisystem).

Endnu mere fremskreden er denne proces øjensynlig hos de yngste af fangerne. Den næste passage handler således om dreng, som er socialiseret til at blive en *pipel*, mindreårig assistent for en kapo:

I Buna var alle pipel forhadte: de viste sig tit at være mere grusomme end de voksne. Jeg så en dag en af dem, en trettenårig, prygle sin far, fordi denne ikke havde redt sin seng pænt nok. Da den gamle græd stille, brølede den anden: »Hvis du ikke holder op med at gærde giver jeg dig ikke noget brød mere. Forstået?«¹⁸

Denne opløsning af de sociale bånd og moralske normer er fuldstændiggjort, da de overlevende i krigens sidste tid sendes med en godsvogn mod vest, væk fra den fremrykkende Røde hær. Da fangerne ikke får nogen mad, er kampen for eksistensen i denne nøgne form blevet til en kamp mod de andre, mod alle andre.

Under et ophold ved en station kaster nogle tyskere brødstumper ind i vognen, og de følger med levende interesse de forsultnes kamp om disse krummer:

I den vogn, hvor brødet var faldet, var der udbrudt regulært slagsmål. Man kastede sig over hinanden, trampede på hinanden, flåede i hinanden, bed hinanden. Vilde rovdyr med øjnene lysende af animalsk had; de var grebne af en usædvanlig vitalitet, som havde hvæstet deres tænder og deres kløer.

En flok arbejdere og nysgerrige havde samlet sig langs hele toget. De havde sikkert aldrig før set et tog med en sådan ladning. Snart begyndte der at falde brød ind i vognene næsten overalt. Tilskuerne betragtede disse skeletagtige mennesker, som sloges på livet for en mundfuld.

Der faldt et stykke brød ind i vores vogn. Jeg bestemte, at jeg ikke ville røre mig. Jeg vidste iøvrigt, at jeg ikke ville have kræfter nok til at kæmpe mod snesevis af afsindige mænd! Ikke langt fra mig så jeg en gammel mand, som slæbte sig af sted på alle fire. Han havde lige trukket sig ud af den kæmpende hob. Han førte hånden op til hjertet. Jeg troede først, at han havde fået et slag i brystet. Så forstod jeg: han havde en stump brød under sin jakke. Med utrolig fart tog han det frem

og førte det op til munden. Hans øjne lyste op; et smil, der mindede om en grimasse, tændte en glød i hans døde ansigt. Men gløden sluktes straks igen: en skygge fór frem ved siden af ham og kastede sig over ham. Slået i jorden, ør af slag, råbte den gamle:

»Méir, lille Méir! Kan du ikke kende mig? Jeg er din far... Av, det gør ondt ...Du slår din far ihjel...Jeg har brød...også til dig...også til dig...«

Han sank sammen. Han holdt endnu hånden knyttet om et lille stykke. Han ville føre det til munden. Men den anden kastede sig over ham og tog det fra ham. Den gamle hviskede igen et eller andet, udstødte en rallen og døde under almindelige ligegyldighed. Hans søn gennemrodede hans tøj, fandt brødstumpen op og begyndte at fortære den. Han nåede ikke ret langt med det. To mænd havde sit ham og styrtede sig over ham. Andre kom til. Da de trak sig tilbage, lå to døde ved siden af mig, fader og søn¹⁹.

Næste afsnit i dette historiske forløb førte som bekendt til oprettelsen af staten Israel, hvilket iøvrigt er skildret i de to næste bøger i ovennævnte trilogi. Efter destruktionsperioden af den jødiske kultur og de individuelle personlighedsmæssige sammenbrud hos de overlevende var vejen banet for et voldsomt massepsykologisk kip, der blandt andet førte til en vending fra jødernes gennem ghetto-perioden udviklede anti-aggressive usynliggørelses- og flugtstrategi til en ikke blot militant, men militaristisk indstilling.

En virksomhedsteoretisk analyse af det massepsykologiske kip

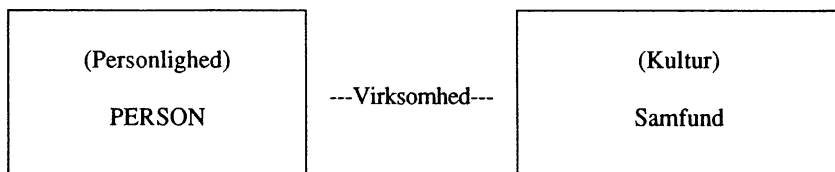
Jeg skal nu forsøge at foretage en samlet analyse af af det massepsykologiske kip, idet jeg vil søge at dække såvel opløsnings-fænomenet (anomi) som rekonstruktionsfænomenet (totalisering).

Udgangspunktet den opfattelse af Leontjev's virksomhedsbegreb, som bl.a. er fremstillet i (Karpatschof 1989). Her er virksomheden den aktivitet, der går ud over adskillelsen mellem det menneskelige individ og det menneskelige samfund. Virksomheden er derfor også selve den relation, der sammenkobler disse to genstande. Jeg vil kalde det væsensindholde som karakteriserer hhv. person og samfund for personlighed og kultur. Vi har derfor følgende fremstilling af den psyko-sociale relation:

Virksomheden som kobling mellem person og samfund

Den menneskelige person

Det menneskelige samfund

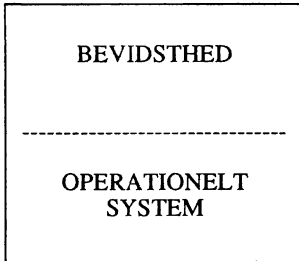
Vi kan nu opdele alle tre relatanter, personlighed, virksomhed og kultur i to niveauer, hhv. det niveau som er defineret i og med *betydninger*, alt det som er tilknyttet sproget, og det niveau som er defineret gennem de *operationer*, som implementerer det betydningsmæssige niveau gennem håndgribelige, non-verbale dispositioner, udførelsesprocesser og frembringelser.

Personlighedens betydningsmæssige niveau vil jeg kalde *bevidstheden*, mens det tilsvarende kulturelle niveau kaldes *betydningssystemet*.

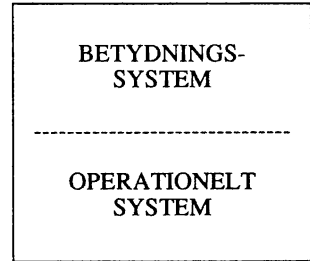
Den menneskelige virksomheds niveauer

Den menneskelige person

Det menneskelige samfund

BETYDNINGSNIVEAU
-- Virksomhed --
OPERATIONSNIVEAU

Vi må imidlertid også tage hensyn til, at virksomheden er rettet mod to slags genstande. Nemlig dels de objekter, som er indgår som virksomhedens midler og mål, og dels de subjekter, der udøver virksomheden sammen med den givne person, hvis perspektiv vi her tager. For den normalsituation, hvor den givne person er integreret i et fungerende samfundssystem gennem en virksomhed, der ikke møder væsentlige blokeringer, vil jeg derfor opstille følgende model:

Model for den menneskelige virksomheds relatanterne

menneskelige person	
side	
inter-personel	objektrettet
personl. værdisystem	personl. videnssystem
emotions-system	færdigheds-system

BETYDNINGSNIVEAU
-- Virksomhed --
OPERATIONSNIVEAU

menneskelige samfund	
side	
inter-personel	objektrettet
samfundm. værdisystem	samfundm. videnssystem
organisations-system	teknisk system

Det er især den interpersonelle søjle i de to relatanter, vi vil koncentrere os om. På det betydningsmæssige niveau har vi personlighedens og kulturens værdisystem. Og på det operationelle niveau svarer personlighedens emotionssystem til kulturens organisationssystem, idet jeg ved en emotion vil forstå en stabil følelsesmæssige relation til en *signifikant*²⁰ anden person.

Emotionssystem er således en personlighedspsykologisk repræsentation af den organisatoriske placering, som personen har, i det aktivitetsmæssige og sociale netværk. Et emotionssystem vedrører imidlertid de konkrete relationer til bestemte nærtstående personer, og det kan ikke fungere uden at være reguleret af et abstrakt, generaliseret, og mindre idiosynkratisk system, nemlig værdisystemet, der også repræsenterer relationer til personer, som slet ikke er nærtstående, men som man blot har en mere instrumental berøring med.

Tilsvarende må det konkrete organisationssystem i samfundssystemet være reguleret af en abstrakt og generaliseret repræsentation af kulturens normative indhold i form af det kulturelle værdisystem.

Alt dette er en skitsering af tilstanden ved den ublokerede virksomhed for det integrerede individ i det velfungerende samfund.

Men nu kan der opstå modsætningsforhold i selve virksomhedens interne opbygning, altså en historisk krise, som fx. kan skyldes forholdet til den ydre økologi, til andre samfund eller mellem dele af samfundssystemet selv, og hvis disse modsætningsforhold (eller modsigelser for at tale Hegelsk) er tilstrækkelig alvorlige, går livet så meget i stå, at ikke alene samfundets kultur og individets personlighed begynder at gå i opløsning, men der er samtidig tale om, at den livsproces som virksomheden er, blokeres på en måde, der truer individernes fysiske eksistens.

Ud fra den forrige model, må en sådan opløsningstilstand se ud som på den nedenstående figur:

En model for kulturel og personlighedsmæssig oplysning

	PERSON		SAMFUND	
OPLØS- NING AF ABSTRAKT PERSON- LIGHED	personl. værdi- system	BETYD- NINGSNI- VEAU ..(VIRK- SOMHED)..	samfund. værdi- system	NORM- OPLØSNING
OPLØS- NING AF KONKRET PERSON- LIGHED	emotions- system	OPERATIO- NELT NIVEAU	organi- sations- system	KOOPERA- TIONSOP- LØSNING RELATI- ONSOPLØS- NING

Dette er da det første massepsykologiske fænomen. Den opløsningstilstand, som begge de to cases illustrerer i indledningsfasen.

Faktisk er der tale om to sæt af fænomener:

1. serialisering forstået som opløsning af samfundet gennem individualisering af enkeltpersonerne,
2. personlighedsopløsning forstået som nedbrydning af personlighedens værdi- og emotionssystem

I Durkheim's anomi-begreb ser vi elementer af begge dele. I Sartres serie-begreb er den praksistræge organiserede tilstand faktisk i modstrid med det her anvendte serie-begreb.

Jeg vil nu skitsere en samlet model for det massepsykologiske kip forstået som en spiralbevægelse, der går fra en normaltilstand over opløsning og rekonstruktion til en ny og ændret normaltilstand.

I denne model starter vi med en samfundsmæssig og psykologisk normaltilstand, hvor såvel samfundets kultur, som det enkelte individs personlighed er overvejende præget af stabilitet, og hvor kultur og personlighed er i indbyrdes korrespondance. Nu indtræder der ofte en samfundsmæssig krise, som enten kan være påført udefra - fx. gennem kulturkatastrofer eller krig - eller som kan opstå pga. af de indre samfundsmæssige modsigelser. Når en sammenbrudsfase indtræder, sker der det, at samfundets strukturer begynder at opløses. En sådan opløsning indebærer også, at den enkelte persons sociale kontekst går i opløsning, og dermed vil også personligheden hos den enkelte blive destabiliseret og i sidste instans selv begynde at bryde sammen.

Herefter er der et samfundsmæssigt og psykologisk interregnum. Samfundet reduceres til en atomiseret mængde af individer - uden veldefinerede relationer. Og personligheden, som et stabilt og velorganiseret psykologisk dannelsesfelt bliver suspenderet. En sådan krisetilstand indebærer på den ene side en betydelig risiko for en katastrofe, hvor samfundet går under, og hvor dets individer omkommer i stort tal. På den anden side er der i selve krisetilstanden stærke kræfter til komme ud af katastrofen. For såvel den sociologiske som den psykologiske opløsning af gamle strukturer fjerner barrierer mod forandring, og krisetilstanden mobiliserer også betydelige energier.

Der kan derfor indtræde en kip-fase. I første omgang på individplanet, hvor den psykologiske krise udmunder i et personligheds-mæssigt kip. Det vil sige en pludselig og drastisk forandring af nogle væsentlige personlighedspsykologiske egenskaber. F.x. i henseende til aggressivitet.

Dette psykologiske kip indtræder under de samme betingelser for majoriteten af individer, og der er derfor tale om en serie af personlighedskip i masse-målestok, hvilket indebærer at der også sker et kulturelt kip. Det vil sige en kvalitativ forandring af afgørende træk ved den kognitive kultur eller ved værdisystemet.

Efter denne kip-fase indtræder der en periode med genopbygning, hvor såvel kulturen som personligheden bliver genopbygget på grund af den omkalfatring, som er indtruffet med kippene.

Model for det massepsykologiske kip

Fase	Samfundsplan	Individ-plan	Relation
Oprindelig Stabilitet	Oprindeligt Samfund	Oprindelig Personlighed	Strukturel Korrespondance
Sammenbrudsfase	Serialisering	Personlighedsopløsning	Processuel Korrespondance
Serielt interregnum	Serialiseret Masse	Suspenderet Personlighed	Strukturel Korrespondance
Kip-fase	Kulturkip	Personlighedskip	Processuel Korrespondance
Genopbygningsfase	Rekonstrueret Samfund	Rekonstrueret Personlighed	Strukturel Korrespondance

NOTER

1. I (Bærentsen, 1985) er det teoretiske synspunkt anlagt på aggression, at det er en kategori-fejl at identificere personlig og samfundsmæssig vold. Krige behøver således på ingen måde at være bestemt af vrede følelser hos soldaterne. Jeg er for så vidt enig med forfatteren i det synspunkt, at der er tale om to forskellige niveauer, som man ikke bør sammenblende. Imidlertid er det her introducerede begreb om det massepsykologiske kip netop et forsøg på at forbinde disse to forskellige niveauer, ud fra den betragtning at det er lige så stor en fejl at betragte de to niveauer som ontologisk adskilte. Netop de etniske gruppers indbyrdes krig i Jugoslavien kan kun i en vis udstrækning forstås på et rent immanent samfundsmæssigt niveau, som for øvrigt er analytisk vanskeligt, når som her samfundet stort set er gået i opløsning. Men dertil kommer, efter min opfattelse, som en irreducibel faktor, den kædereaktion af affektive processer, der opretholdes af krigen.
2. Se (Le Bon, 1895 *Psychologie des Foule*, p. 15).
3. Se (ibid. p. 17).
4. Se (Durkheim, E. 1897 (1951) *Le Suicide*, p. 252).
5. Et fænomen, som de på dette punkt endnu mere individualistiske danskere ikke fremviser, men det gør i virkeligheden den danske samling af vordende buspassagerer til et endnu bedre eksempel på en serie.
6. De sorte århundreder (eng. The Dark Age) er intervallet på 350 år fra Den Mykenske kulturs Linear B forsvinder indtil en ny højkultur med det græske alfabet opstår (se Goody 1987, p.60)
7. Se (Mazzarino, 1968).
8. Se (Engels, 1848).
9. Se (Bocaccio, Indl. til Decameron).
10. Se (Tuchman 1979, p.97).
11. Se (Ibid., p. 114).
12. Se (Ibid., p.115)
13. Se (Anderson 1975).
14. Som Anderson anfører er det almindeligvis helt forkert at gøre Pesten til en autonom historisk årsag til forandringer. Tværtimod må Pesten lige som andre epidemier snarere ses som resultatet af en dårlig ernæringstilstand, der igen har økonomiske årsager.
15. Se (Lazarus 198?).
16. Rent metodisk er der naturligvis ikke andet at gøre end kritisk at vurdere og sammenholde de kilder, der nu engang er, og så bruge dem som empirisk grundlag for de videnskabelige undersøgelser, man er engageret i. Jeg har som sekundær kilde anvendt (Hillberg 1985).
17. Se (Ibid. p. 62).
18. Se (Ibid. p. 71f).
19. Se (Ibid. p. 111ff).
20. Med et begreb lånt fra Mead (1937).

LITTERATUR

- ANDERSON, P. 1979 *Fra antikken til feudalismen*. København: Medusa.
- BÆRENTSEN, K. B. 1985 »Krig« i V.R. Hansen & J.B. Hansen (eds.) *Bevar livet - et oplæg til debat*. København: Tiden.
- DURKHEIM, E. 1897 *Selvmodet*. København: Fremad, 1977.
- ENGELS, F. 1848 *Die Lage der arbeitende Klasse in England*.

- FRANKEL, J. 1981 *Prophecy and Politics - Socialism, Nationalism & the Russian Jews*, 1862-1917. Cambridge: Cambridge University Press.
- GOODY, J. 1987 *The Interface Between the Written and the Oral*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HILLBERG, R. 1985 *The Destruction of European Jews*. N.Y. Holms and Meir.
- KARPATSCHOFF, B. 1983 »Samfundet opløsning - og selvet« *Psyke & Logos* 4: 148-163.
- 1989 »Psykologien og kulturen« i P.Berliner & B.Karpatschof (eds.) *Psykologi og kultur*. København: Psykologisk Laboratorium.
- 1991 »Fra syndebuk til besættelsesmagt« i P.Berliner, B.Karpatschof & Rolf Kuschel (eds.) *Vrede - konflikt - kultur*. København: Dansk psykologisk Forlag.
- 1992 »Societal Anomia and the Psychological Turn of the Mass«. In Engelsted, Karpatschof og Mortensen (eds.). *The Societal Subject*. Århus: Århus University Press.
- LAZARUS 1987
- LE BON, G. 1895 *Psychologie des Foule*. Paris: Felix Alcan.
- MAZZARINO, S. 1968 *Den antikke verdens undergang*. Munksgaard 1959.
- MEAD, G.H. 1937 *Mind, Self and Society*. Chicago: Chicago University Press. 1974.
- SACHAR, H. M. 1958 *The Course of Modern Jewish History*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- SARTRE, J-P. 1960 *Kritik af den dialektiske fornuft*. København: Vintens forlag, 1972.
- WIESEL ,E. 1987 *Natten*. Kbh.: Samleren. 1958 (1. del af en trilogi, orig. udg. på fransk).
- TUCHMAN, B. 1979 *A Distant Mirror*.